

La defensa medieval a través de la toponímia: el cas del Lluçanès

Jordi Plans Canal
Universitat Autònoma de Barcelona
cormora@hotmail.com

ABSTRACT

The defense has been a constant concern of society throughout history, since it was organized in dense networks defensive, helped, in part to confront the enemy hostilities, to organize, communicate and control the territory they controlled. In this sense, when archeology has not yet been implemented, a very good way to see how this defense was organized in a particular period, is through place names, which gives you an image that must be ratify in the future, through archaeological practice.

Keywords:

Defense, toponymy, Castellar, Torre, Miralles/Miranda, Guàrdia, Talaia, Cireres, Castell.

RESUM

La defensa ha estat una preocupació constant de la societat al llarg de la història. Aquesta organitzada en denses xarxes defensives ha ajudat a fer front als enemics, a estructurar, controlar i comunicar el territori que dominava. En aquest sentit, una forma d'estudiar aquestes xarxes, quan encara no s'ha pogut utilitzar l'arqueologia, és a través de la toponímia, la qual ens permet crear una imatge de com hauria pogut estar estructurades aquestes defenses, encara que cal dir que aquesta imatge és inexacte, i per tant, s'haurà de confirmar, o canviar, les hipòtesis creades a través de la toponímia, amb la pràctica arqueològica.

Paraules Clau:

Defensa, toponímia, Castellar, Torre, Miralles/Miranda, Guàrdia, Talaia, Cireres, Castell.

La defensa, que ha estat un element important per a totes les societats durant tota la història, estava condicionada per diversos factors, com l'orografia, els assentaments, etc. (ACIÉN, 1985) Tot i els recels d'una bona part de la historiografia, hem d'entendre que aquests sistemes defensius estaven organitzats entorn a denses xarxes. (NOVOA, 2003) Aquestes xarxes defensives a més a més d'encarar les hostilitats externes i internes, també van servir per estructurar, controlar fiscalment i enviar informació a tot el territori que controlaven.

L'estudi d'aquestes xarxes defensives pot apor-

tar una gran quantitat d'informació a l'investigador, car poden ajudar a entendre com va estar ocupat i com es va organitzar una societat concreta en un temps determinat. Aquesta informació, a més, pot haver estat poc alterada al llarg de la història ja que cada societat va utilitzar unes xarxes defensives pròpies. (MARTÍ, 2004)

En les següents pàgines d'aquest article, ens centrarem a explicar la fase inicial d'un estudi d'investigació desenvolupat en el transcurs del Màster de Ciències de l'Antiguitat i l'Edat Mitjana. La novetat d'aquesta investigació, junta-

Rebut: 1 setembre 2010; Acceptat: 1 desembre 2010

ment amb l'àmbit geogràfic estudiat, fa que no puguem parlar de resultats arqueològics concrets, per que la zona estudiada ha estat molt poc investigada tant a nivell documental com a nivell arqueològic. Aquest article fa referència a la prospecció documental i geogràfica, del que ha d'esdevenir una futura investigació amb prospecció i excavació arqueològica. El que s'explica a continuació, doncs, no deixa de ser un dels passos que hom ha de seguir per a poder aplicar l'arqueologia, així com comprovar, corroborar o canviar, les hipòtesis que han dut a investigar una o unes societats concretes en un període de temps concret.

EL LLUÇANÈS

El Lluçanès és un altiplà situat entre les comarques d'Osona, el Bages, i el Berguedà, essent Osona la comarca que compren més territori del Lluçanès. Actualment, aquest indret està format per un total de 14 municipis que estan repartits, aproximadament, al llarg d'uns 400 quilòmetres quadrats.

Una de les altres particularitats del Lluçanès és el fet d'estar entremig de les conques fluvials del riu Ter i el riu Llobregat. Aquesta circumstància fa que els rius del Lluçanès desemboquin en els dos grans rius, tot i que els que ho fan en el riu Llobregat, tenen un trajecte més llarg per la comarca.

Dels afluents del riu Llobregat podem destacar, a la part oest del Lluçanès, la riera de Merlès, en gran part del seu recorregut fa de frontera amb el terme municipal de Sagàs. És una riera amb un cabdal regular, al llarg del seu recorregut forma un seguit de gorgs ocasionats pel desgast de la roca degut al contacte amb l'aigua. Un altre dels afluents del riu Llobregat, és la riera Gavarresa, travessa el Lluçanès de nord a sud, es troba en el terme municipal d'Alpens, indret on neixen aquestes aigües. És bastant conegut el pantà de la Gavarresa, és el que abasteix d'aigua a la població d'Olost i Santa

Creu de Joglars.

Per altra banda hem de esmentar la riera de Sora, la riera de Cussons, la riera de Sorreigs, i la riera Lluçanès com els afluents del riu Ter. Tots aquests cursos fluvials es troben a la part est de l'altiplà.

ELS TOPÒNIMS DEFENSIVS DEL LLUÇANÈS

Aquest article es basa en tots aquells topònims de caràcter defensiu que s'han conservat tant en la documentació escrita com en la toponímia actual dins l'àmbit geogràfic que ocupa el Lluçanès.

De la documentació escrita se n'han extret tots els topònims referenciats en la documentació conservada des del segle IX fins a la primera meitat del segle XI. Aquests s'han relacionat amb els topònims que han quedat fossilitzats en el territori. El fet de comparar la toponímia escrita amb la toponímia fossilitzada ens ha ajudat a observar tots aquells topònims alto-medievals que encara resten en el territori actual, així com topònims documentats dels quals se n'ha perdut el rastre geogràfic, o com els topònims fossilitzats que no trobem mencionats en el registre escrit. Amb aquesta interrelació, doncs, hem generat una visió àmplia de com es devia estructurar la defensa en aquest territori durant l'alta edat mitjana.

Per a poder explicar aquestes dades, per això, s'ha subdividit la toponímia referida a indrets defensius en diverses tipologies, que poden pertànyer a una societat concreta, encara que aquesta hipòtesis s'haurà de comprovar en un futur immediat.

Les tipologies trobades són les següents:

CASTELLAR

Castellar, és un dels topònims que hom pot trobar, i que probablement fan referència a un in-

dret amb caràcter defensiu. En aquest cas, però, un dels errors que se sol cometre, és el de confondre aquest topònim amb el de Castell, ja que tot i la similitud que aquests dos topònims puguin tenir a nivell gràfic i fonètic, el seu significat pot ser diferent. De fet, l'etimologia d'aquest topònim (castellar) pot ser la d'un petit conjunt fortificat, així com la d'un territori agregat a un Castell. (COROMINES, 1995).

Un dels problemes que podem tenir a la hora de situar, en el temps, aquest topònim és que no té una cronologia concreta, fet que ens pot indicar un indret ocupat en època prehistòrica, època antiga, o època medieval.

Els topònims que trobem al Lluçanès són:

- Puig Castellar (Sant Boi de Lluçanès). Documentat l'any 951 com *Castellare*.

MIRALLES / MIRANDES

Creiem que aquests dos topònims poden correspondre a un altre sistema defensiu. Tot i que les etimologies no són iguals, en el cas de Miralles l'etimologia és de cim o lloc prominent que servia com a lloc de guaita, mentre que en el cas de Miranda l'etimologia és de lloc admirable o amb bella vista. Tot i la diferència entre les dues etimologies, podem pensar que els dos poden correspondre a indrets situats en alçada amb grans vistes. (COROMINES, 1995)

Pel què fa a poder associar aquesta tipologia a una època concreta, a través de les excavacions efectuades tant a l'alta Ribagorça com a Itàlia, podem creure que aquests topònims poden correspondre a finals de l'època de l'Antiguitat Tardana. Segons els resultats d'aquestes dues intervencions, aquest topònim correspondria a un indret petit d'hàbitat, el qual es trobaria en alçada i que, a més, estaria fortificat. (ARAGUAS, 2006; VALENTI, 2008).

Els topònims que trobem al Lluçanès són:

- Mirambell (Sant Martí d'Albars). Fossilitzat al territori.
- Miralles (Lluçà). Fossilitzat al territori.
- Miralles Vell (Lluçà). Fossilitzat al territori.
- Serrat de Cal Mirot (Perafita). Fossilitzat al territori.
- Miranda (Sant Bartomeu del Grau). Fossilitzat al territori.
- Miranda (Oristà). Fossilitzat al territori.

TORRES

Un altre topònim que també ens pot indicar un indret de caràcter defensiu és el de Torre. Amb un possible origen preislàmic, aquest topònim ens pot indicar un indret anterior a l'època altomedieval.

Al Lluçanès hi podem trobar un total de 19 referències a aquesta tipologia, de les que, en 4 ocasions, trobem el topònim mencionat en la documentació estudiada. Aquest fet ens permet situar aquests indrets en època altomedieval. La resta de topònims, un total de 15, els trobem fossilitzats en la toponímia actual.

Un dels factors que hem de tenir en compte a l'hora d'estudiar aquesta tipologia, és que el significat d'aquest topònim ha variat al llarg de la història. Aquest canvi de significat fa que alguns dels topònims fossilitzats no facin referència a un possible indret de caràcter defensiu, sinó que aquests es poden referir a un tipus d'hàbitat d'època moderna.

Els topònims que trobem al Lluçanès són:

- *Torrecella Bradilane* (Lluçà). Documentat l'any 911. No se'n sap la ubicació.
- Sant Pere del Grau (o de Torroella) (Lluçà). Documentat l'any 968 com a *Torrezella*
- Torre d'Oristà (Oristà). Documentat l'any 968 com a *Torra*.
- *Torra Milans* (Oristà). Documentada l'any

1034. No se'n sap la ubicació.

- La Torre (Sant Martí d'Albars). Documentada l'any 988 com a *Turre Laternore*.
- La Torreta (Merlès). Documentada l'any 981 com a *Turre*.
- La Torre (Alpens). Fossilitzat en el territori.
- Tordelespà (Lluçà). Fossilitzat en el territori.
- Montorro (Sant Boi de Lluçanès). Fossilitzat en el territori.
- La Torre del Jordi (Lluçà). Fossilitzat en el territori.
- Can Torres (Perafita). Fossilitzat en el territori.
- La Torre d'en Masó (Olost). Fossilitzat en el territori.
- La Torre d'en Mates (Sant Bartomeu del Grau). Fossilitzat en el territori.
- Riera de Tortafé (Merlès). Fossilitzat en el territori.
- La Tor Nova (Merlès). Fossilitzat en el territori.
- Torre de Merlès (Merlès). Fossilitzat en el territori.
- Torre de Vilaclara (Sant Feliu Sasserra). Fossilitzat en el territori.
- La Torre (Olost). Fossilitzat en el territori.
- Tovella (Merlès). Fossilitzat en el territori.

GUÀRDIES

Segons l'etimologia, aquest topònim pot correspondre a petits castellets, (COROMINES, 1995) essent, doncs, un altre tipus de topònim defensiu. A diferència de les tipologies de Castellar, i de Torres, aquest topònim és associat, per una part de la historiografia, al moment de la conquesta i ocupació del territori peninsular per part de la població musulmana. (MARTÍ, 2004; FOLCH, 2003)

Segons aquests autors, aquest topònim estaria relacionat amb la tipologia de Far, constituint, doncs, junt a aquesta altra tipologia, una densa xarxa de comunicació al llarg de tota la península.

Tot i que pensem que la tipologia d'aquesta construcció defensiva faria referència a torres de planta quadrada, hem de pensar que no a tot arreu on s'ha conservat el topònim hi trobarem restes d'una edificació militar, ja que en moltes ocasions aquest topònim també pot fer referència a una funció que tenia el lloc on ha quedat fossilitzat.

En el cas del Lluçanès, s'hi poden localitzar un total de 6 topònims referits a aquesta tipologia, en podem situar 5 en època altomedieval, ja que aquests han restat mencionats en la documentació estudiada. Curiosament, aquests 5 topònims documentats els trobem situats a les zones frontereres de l'altiplà que ocupa el Lluçanès, cosa que ens fa pensar en la visualització d'una part de la xarxa defensiva en que aquests indrets estarien adscrits. En el cas del topònim del qual no se n'ha conservat menció documental, es troba més a l'interior que els altres casos, essent l'únic que no ha quedat fossilitzat en un puig o un turó.

Els topònims que trobem al Lluçanès són:

- La Guàrdia de Pedrós (Merlès). Documentada l'any 1044.
- Guàrdia (Sant Bartomeu del Grau). Documentada l'any 988
- Guàrdia (Oristà). Documentada l'any 946.
- Guàrdia (Sant Boi de Lluçanès). Documentada l'any 992.
- Puig Guardià (Sora). Documentada l'any 960 com a *Guardia de Pino*.
- Rec del Guardià (Prats de Lluçanès) Fossilitzat en el territori.

CIRERES

Tot i els dubtes que envolten a aquesta tipologia, podem pensar que la de Cireres també ens pot indicar possibles indrets de caire defensiu. Aquesta suposició no la podem fer a través de l'etimologia genèrica, que diu que aquest topònim deriva de l'arbre fruiter, (COROMI-

NES, 1995) sinó que, aquesta suposició, l'extraiem de la proposta etimològica que alguns investigadors han fet en contraposició a l'etimologia genèrica, la qual defensa que el topònim de Cirera, deriva del mot àrab de *hîrassa*. (BALAÑÀ, 2001; BOLÓS i HURTADO, 2001)

Així doncs, segons aquesta etimologia alternativa, podem pensar que la tipologia de Cireres fa referència a torres de guaita de l'època, com en el cas de les Guàrdies, d'invasió i ocupació del territori per part dels musulmans.

En el cas del Lluçanès, hi trobem localitzats sis topònims referents a aquesta tipologia. D'aquestes sis restes toponímiques, en 3 ocasions les podem relacionar en l'època altomedieval, donat que han restat mencionades en la documentació emprada.

Curiosament, i una vegada estan situades sobre el mapa, sembla que els tres topònims que es troben documentats, estarien relacionats entre ells, situats a la part sud – oest de l'altiplà.

Actualment, però, només hi ha un indret, al Lluçanès, que ha conservat el topònim i les restes d'un edifici defensiu. És el cas de La Cirera de Sant Feliu Sasserra, que just al costat de la casa actual, s'hi ha conservat les restes d'una torre circular. Malauradament, no podem saber amb exactitud la cronologia d'aquestes restes, ja que mai ha estat excavada, encara que podem pensar, per tipologia, que es tracta d'una torre dels segles X – XI.

Els topònims que trobem al Lluçanès són:

- La Cirera (Sant Feliu Sasserra). Documentada l'any 1006 com a *Ciresa*.
- La Cirera (Oristà). Documentada l'any 952 com a *Villa Ciresa*.
- *Villa Cireisa* (Lluçà). Documentada l'any 893. Ubicació desconeguda.

- La Cirera (Sant Boi de Lluçanès). Fossilitzat en el territori.
- Can Cidera (Sobremunt). Fossilitzat en el territori.
- Camps de Cal Cirera (Merlès). Fossilitzat en el territori.

TALAIES

Un altre topònim que també fa referència a un indret defensiu, és el de Talaia. Segons la seva etimologia, indica que aquest topònim fa referència a un sentinella diürn, o una torre on es posava el talaia. Podem pensar que aquest topònim fa referència a una construcció de defensa, encara que com en el cas de la Guàrdia, també podem pensar que fa referència a una funció defensiva que es portava a terme en el territori.

Malgrat que s'ha situat aquest topònim en època de les invasions musulmanes, no podem assegurar que aquesta cronologia sigui certa.

Al Lluçanès s'hi ha conservat, de forma fossilitzada, tres indrets que conserven aquest topònim. Malauradament cap d'aquests tres topònims els trobem mencionats en la documentació estudiada, cosa que fa impossible, de moment, poder saber amb exactitud la cronologia real que poden tenir aquests tres noms. De totes maneres sí que en una d'aquestes Talaies, concretament la que es troba a Lluçà, s'hi ha trobat restes materials referents a època medieval, encara que la seva cronologia encara s'ha de concretar.

A diferència de les Guàrdies, i de les Cireres, no podem observar amb la localització en el mapa d'aquests tres topònims, que hi hagués una relació directe entre ells. Això pot ser degut a que aquests topònims funcionessin en una xarxa defensiva més àmplia, o que tant sols s'hagin perdut altres topònims referents a aquesta tipologia.

Els topònims que hi ha al Lluçanès són:

- La Talaia (Sora). Fossilitzat en el territori.
- La Talaia (Sant Boi de Lluçanès). Fossilitzat en el territori.
- La Talaia (Lluçà). Fossilitzat en el territori.

CASTELLS

Per últim, un altre topònim que també pot fer referència a un indret de caràcter defensiu és el de Castell. Amb l'arribada dels carolingis, aquests van ser el tipus d'establiments característics per a la defensa del territori. Tot i que al principi aquests enclavaments estaven situats al voltant de les zones frontereres, amb el temps aquests van augmentar cap a l'interior del territori (CAMPRUBÍ, 2006), essent a partir del segle XI quan aquesta proliferació es fa més evident.

Tot i que no tots aquests enclavaments van tenir, des d'un principi, competències territorials, el prematur encastellament que va patir el comtat d'Osona, i per tant la zona estudiada, ens fa pensar que aquests sí que van gaudir d'aquestes competències territorials (MARTÍ, 2004). En la documentació estudiada, referent al Lluçanès, hi trobem mencionats Castells des de principis del segle IX. Aquestes mencions, serveixen, bàsicament, per a situar en el territori totes aquelles vendes i donacions a les que fan referència els documents, fet que ens pot confirmar les esmentades competències territorials, segurament, van ser adquirides en la substitució de les antigues competències territorials que gaudien les *villae*.

Al Lluçanès hi trobem un total de 15 topònims que fan referència a aquesta tipologia. D'aquests 15 indrets, únicament en podem situar en un context altomedieval, un total de 6, però només 3 en el territori, car la resta no han quedat fossilitzats. A més, d'aquests sis topònims, només tres tindrien competències territorials,

ja que els altres tres casos estan mencionats com a confrontacions d'alguna venda.

Hem de pensar, però, que la resta de topònims que no podem relacionar, directament en l'època altomedieval, poden fer referència a indrets ocupats a partir del segle XI, just quan comencen a proliferar aquests tipus de construccions.

Els topònims que hi ha al Lluçanès són:

- Castell d'Oristà (Oristà). Documentat l'any 908. Ubicació desconeguda.
- Castell de Lluçà (Lluçà). Documentat l'any 905.
- Castell de Merlès (Merlès). Documentat l'any 893.
- Castelgone (Oristà). Documentat l'any 952. Ubicació desconeguda.
- Duocastella (Sora). Documentat l'any 949.
- Castellet (Oristà). Documentat l'any 1031. Ubicació desconeguda.
- Clot del Castell (Alpens). Fossilitzat en el territori.
- Castell de Montorroell. (Sant Boi de Lluçanès). Fossilitzat en el territori.
- Tornamira (Oristà). Fossilitzat en el territori.
- Castell de Pinós (Merlès). Fossilitzat en el territori.
- Castell de la Cirera (Sant Feliu Sasserra). Fossilitzat en el territori.
- Castell (Perafita). Fossilitzat en el territori.
- El Castellot (Merlès). Fossilitzat en el territori.
- El Castell del Quer (Prats de Lluçanès). Fossilitzat en el territori.
- Castell del Toneu (Oristà). Fossilitzat en el territori.

CONCLUSIONS

En l'estudi realitzat, hem tractat un total de 56 topònims referents a possibles indrets defensius, que es poden agrupar en 7 tipologies diferents. Gràcies a aquest estudi, actualment

podem tenir una visió parcial de com es devia estructurar, defensivament, el territori estudiat.

La conservació d'aquestes 7 tipologies, a més a més, ens permet crear una hipòtesis de com devia ser l'evolució dels sistemes defensius d'aquest territori al llarg de l'alta edat mitjana. Creiem que, a grans trets, cada una d'aquestes tipologies pot fer referència a una època concreta. Per exemple, podem creure que en el cas de la tipologia referent als castellars, ens pot indicar uns assentaments defensius anteriors a l'alta edat mitjana. En aquest cas, l'àmbit cronològic d'aquesta tipologia pot ser difús, podent-nos indicar un indret ocupat tant en època prehistòrica, com en l'època antiga o en l'època altomedieval. En el cas de les tipologies referents a mirandes/miralles, i a torres, podem creure que, amb certs recels sobretot en el cas de les torres, ens poden indicar indrets ocupats en època visigòtica. En el cas de les tipologies referents a guàrdies, cireres i talaies, creiem que poden fer referència a indrets ocupats durant les invasions musulmanes, i en el cas de la tipologia referent a castells, pensem que fan referència, sobretot, a indrets ocupats en època carolíngia. Cal remarcar, però, que aquestes cronologies són ambigües i que, en molts casos, ens podem trobar restes anteriors a la cronologia que ens pot indicar un topònim, ja que en molts casos, els indrets defensius són aprofitats per diverses societats, i, en aquests casos, ens podem trobar reaprofitaments de les construccions, o superposició de diverses construccions de caràcter defensiu.

Tanmateix hem de tenir clar que l'estudi toponímic no deixa de ser un primer pas per prosseguir amb la investigació. La toponímia, ens permet tenir una primera visió de com devia estar estructurat un territori concret en una època concreta, la qual cosa permet crear unes primeres hipòtesis, però hem de tenir present que la visió presentada, a través de la toponímia, no deixa de ser parcial i que aquesta visió

pot distorsionar la nostra investigació. Aquesta distorsió, pot estar fonamentada en el fet que els topònims poden moure's, així com també poden desaparèixer, ser creats de nou, o haver canviat el seu significat al llarg de la història, com per exemple, en el cas referent a la tipologia torre, la qual ens pot indicar indrets defensius o hàbitats d'època moderna.

És per aquest motiu, que l'estudi presentat en aquest congrés no deixa de ser el primer pas a una investigació molt més extensa. Gràcies a l'estudi toponímic ens ha de ser més fàcil decidir a quins indrets ens pot interessar fer-hi una prospecció, per a continuació fer-hi una excavació arqueològica. Així, doncs, l'estudi toponímic ens pot servir de guia a la hora d'aplicar les tècniques arqueològiques, prospecció i excavació, sobre el terreny, ja que a través d'aquest estudi, podem determinar quins indrets són més susceptibles d'haver-hi restes arqueològiques.

BIBLIOGRAFIA

ABADAL I DE VINYALS, R. d. (1999). *Catalunya Carolíngia, vol. IV. Els comtats d'Osona i Manresa, Segona part.* Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

ABADAL I DE VINYALS, R. d. (1999). *Catalunya Carolíngia, vol. IV. Els comtats d'Osona i Manresa, Tercera part.* Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

ABADAL I DE VINYALS, R. d. (1999). *Catalunya Carolíngia, vol. IV. Els comtats d'Osona i Manresa, Primera part.* Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

ACIÉN, M. (1985). La fortificación en Al-Andalus. *Archeologia Medievale XXII*, pp. 7-36.

ARAGUAS, P. (2006). Muro, castro, roca... Peuplement rural et fortification aux confins de la Catalogne et de l'Aragon pré-romans. *Villa*

1. *De la Tarraconaise à la marche supérieure d'Al-Andalus (IV - X siècle). Les habitats ruraux* (págs. pp. 211-222). Toulouse: Philippe Sénac (Ed).

BALANÀ ABADIA, P. (2001). Les "cireres" de la conca del Llobregat. *XLIV Assamblea Intercomarcal d'Estudiosos*. (págs. pp. 55 - 69). Sant Vicenç de Castellet: Centre d'Estudis del Bages.

BALANÀ, P. (2002). *L'islam a Catalunya (Segles VIII - XII)*. Barcelona: Rafael Dalmau, Editor. Col·lecció Nissaga, núm. 13.

BOLÓS, J., & HURTADO, V. (2001). *Atlas del Comtat d'Osona (785 - 993)*. Barcelona: Rafael Dalmau, Editor.

CAMPRUBÍ SENSADA, J. (2006). *Conquesta i estructuració territorial del Berguedà (s. IX - XI). La formació del comtat*. Lleida: Espai / Temps nº 46. Edicions de la Universitat de Lleida.

COROMINES, J. (1995). *Onomasticon Cataloniae*. Barcelona: Curial.

FERNÁNDEZ MIER, M. (2006). La toponímia como fuente para la historia rural: la territorialidad de la aldea feudal. *Territorio, Sociedad y Poder. Revista de Estudios Medievales*. núm. 1 , pp. 35 - 52.

FOLCH IGLESIAS, C. (2003). Estratègies de conquesta i ocupació islàmica del nord-est de Catalunya. *Quaderns de la Selva*, 15 , pp. 139-154.

Institut Cartogràfic de Catalunya. (2009). Obtenido de <http://www.icc.cat/>

MARTÍ CASTELLÓ, R. (2001). Estrategias de Conquista y Ocupación islàmica del Nordeste Peninsular. Dimensión arqueológica de la toponímia significativa. *V Congreso de Ar-*

queologia Medieval Española: actas Valladolid, 22 a 27 de marzo de 1999. vol.2 (págs. pp. 727-732). Valladolid: Junta de Castilla y León, Consejería de Educación y Cultura.

MARTÍ CASTELLÓ, R. (2004). La Defensa del territori durant la transició Medieval. *Actes del congrés Els Castells Medievals a la Mediterrània Nord-Occidental*, (págs. pp. 89-114). Girona.

NOVOA PORTELA, F. (2003). A propósito de los "sistemas defensivos" de fortificaciones en la Edad Media. *Espacio, Tiempo y Forma. serie III, Hª Medieval*, t. 16 , pp. 215-228.

ORDEIG MATA, R. (2000). *Diplomatari de la Catedral de Vic. Segle XI. Fascicle Primer*. Vic: Publicacions del patronat d'estudis Osonencs. Publicacions de l'arxiu i biblioteca episcopals.

ORDEIG MATA, R. (2003). *Diplomatari de la Catedral de Vic. Segle XI. Fascicle segon*. Vic: Publicacions del patronat d'estudis Osonencs. Publicacions de l'arxiu i biblioteca episcopals.

VALENTI, M. (2008). I villaggi altomedievali in Italia. *Congreso Internacional Arqueología e las Aldeas en la Alta Edad Media, 20-21/11/2008* (pp. 29 – 58) . Vitoria - Gasteiz: Universidad del País Vasco.